

ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНЦІВ: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Демиденко Г. Г. Фразеологізація пізнавальних процесів українців: етнокультурний аспект.

Статтю присвячено аналізу паралінгвальних фразеологізмів української мови, які вербалізують особливості когнітивних процесів лінгвоносіїв, унаслідок чого стали звороти набувають етнокультурного забарвлення; з'ясовано характер реалізації культурно зумовлених конотативних значень у їх семантиці, зокрема й через зіставлення з фраземами східнослов'янських мов.

Ключові слова: паралінгвальний фразеологізм, миремічний фразеологізм, фонаційний фразеологізм, когнітивні процеси, етнокультура, культурний код.

Демиденко А. Г. Фразеологизация познавательных процессов украинцев: этнокультурный аспект.

Статья посвящена анализу паралингвистических фразеологизмов украинского языка, которые вербализируют особенности когнитивных процессов носителей языка, в результате чего устойчивые выражения приобретают этнокультурную окраску; выяснен характер реализации культурно predetermined конотативных значений в их семантике, в частности и путем сопоставления с фраземами восточнославянских языков.

Ключевые слова: паралингвистический фразеологизм, миремический фразеологизм, фонационный фразеологизм, когнитивные процессы, этнокультура, культурный код.

Demydenko H. H. Phazeology in Ukrainian' cognitive processes within ethnic and cultural aspects.

This article investigates Ukrainian paralinguistical phraseologism which reveal specific signs in cognitive processes among native speakers and prove their ethnic and cultural determination. Due to idiom comparison in Eastern Slavic languages the character of cognitively determined meaning realization is defined.

Key words: paralinguistical phraseologism, myremic phraseologism, phonation phraseologism, cognitive processes, ethnic culture, cultural code.

Попри значну кількість розробок і напрацювань із фразеології в сучасному вітчизняному й зарубіжному мовознавстві донині існує низка питань, що

потребують посиленої та спеціальної уваги. Особливої актуальності в цьому аспекті набувають дослідження фразеологічного характеру номінативних одиниць, які позначають невербальні елементи поведінки людини: жести, міміку, рухи тіла, поставу, особливості інтонації, тону й ін. (Г. Крейдлін, О. Левченко, О. Лозинська, Л. Петровська, А. Рачковская, О. Харчук). Такі сталі вислови розглядаються у статусі особливих складених лінгвальних знаків, що переводять невербальний код у вербальний, і кваліфікуються у пропонованій науковій розвідці як паралінгвальні.

Фразеологічний фонд мови, як відомо, володіє своєрідною культурною пам'яттю, у якій зберігаються й відтворюються знання народу про світ. Таке твердження постає закономірним й у зв'язку з розумінням неоднозначності та комунікативної ваги невербальних засобів комунікації. З огляду на це взаємозв'язок двох пластів комунікації – вербального й невербального, що реалізуються у структурі та значенні сталих висловів, пояснює не тільки шляхи «народження», побутування подібних лінгвоодиниць, а здебільшого вказує на самобутній комунікативний досвід українства.

Однією зі специфічних особливостей паралінгвальних фразем, яка вирізняє їх з-поміж інших стійких висловів, є власне відображення національної специфіки світосприйняття. Серед значного масиву таких фразеологічних одиниць (ФО) помітне місце посідають стійкі звороти, покликані схарактеризувати когнітивну діяльність мовців. Пізнавальним процесам у такому разі притаманна універсальність, а неоднозначність у тлумаченні культурно-національного тла зумовлена складним характером природи невербальних знаків. Відтак задля більш глибокого лінгвокультурологічного коментування паралінгвальних ФО (ПФО) варто залучати, окрім інтроспектного підходу, і зіставний.

Мета нашої статті полягає в тому, аби з'ясувати етнокультурний потенціал сталих висловів на позначення несловесної взаємодії представників одного лінгвоколективу. Для реалізації поставленої мети передбачаємо розв'язання таких завдань: 1) виокремити з-поміж аналізованого матеріалу ПФО, які вказують на пізнавальні процеси українців, визначити їх семантичні особливості; 2) виявити етнокультурні конотації паралінгвальних висловів (за матеріалами фразеологічних словників східнослов'янських мов).

Варто зауважити: для мови є характерною унікальна конструктивна динаміка перетворення мисленневих операцій задля їх упорядкування. За таких умов можна констатувати мовний вплив на когнітивні процеси, де мова – це не просто репрезентативна символічна система, але передусім засіб отримання та передачі комунікативної інформації [6, с. 173].

До фразеології когнітивної сфери людини, на думку А. Емірової, належать лінгвоодиниці-репрезентанти різноманітних пізнавальних процесів, а саме: відчуття, сприйняття, пам'ять, уява, мислення й мова [8, с. 161].

Паралінгвальні стійкі вислови, що відображають пізнавальні процеси,

пропонуємо розподілити за основними когніціями на такі різновиди: 1) ПФО на позначення уваги; 2) ПФО на позначення процесів сприйняття (зір, слух); 3) ПФО на позначення мовленнєвої діяльності людини.

У кількісному вимірі паралінгвальні сталі звороти, що репрезентують особливості уваги, виявляють найвищу продуктивність. Частотністю позначені миремічні ФО для номінації погляду, наприклад: *насти очима (зором, поглядом)* [5, с. 486]; *свердлити очима (поглядом)* [5, с. 630]; *впиватися очима (поглядом, зором)* [5, с. 127]; *поглинати очима (поглядом, зором)* [5, с. 527]; *обмірювати оком (поглядом)* [5, с. 454]; *прикипати очима (поглядом, зором)* [5, с. 562]; *водити очима* [5, с. 121] й ін.

Почасти згаданий когнітивний процес передається й іншими ФО, як-от: *обернутися лицем (обличчям)* [5, с. 447]; *брати голову в руки* [5, с. 39]; *тикати носом* [5, с. 710].

При зіставному аналізі етнокультурну специфіку визначаємо саме в миремічних фраземах, які в порівнюваних мовах подекуди мають відмінності в лексичному наповненні й структурі: укр. *не відривати (не відводити) очей (погляду)* [5, с. 105] і рос. *не упускать [не выпускать] из виду [из глаз]* [7, с. 497]; укр. *не спускати ока (очей)* [5, с. 68] і рос. *не сводит [не спускает] глаз* [7, с. 413–414].

Задля номінації стану, під час якого людині важко сконцентруватися, в українській і російській мовах використовуються різні миремічні звороти, а саме: укр. *очі розбігаються* – «хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше» [5, с. 890], і рос. *растеряют глаза* – «не знать, куда или на что смотреть, на чем останавливать свое внимание при обилии чего-либо» [7, с. 386].

Як свідчить спостереження над досліджуваним матеріалом, процес сприйняття мовцем світу фіксують паралінгвальні сталі вислови, пов'язані із зоровим і слуховим аналізаторами.

Спродуковані на основі зорової сенсорики ПФО є, відповідно, миремічними: *зустрічатися з очима (з поглядом)* [5, с. 274]; *повертати очі* [5, с. 524]; *переводити очі (погляд)*; *досягнути оком* [5, с. 217]; *обводити очима (поглядом, зором)* [5, с. 445,]; *блукати (блудити) очима (поглядом)* [5, с. 34] та ін.

Особливості зорового пізнання мають безпосередній стосунок до просторового культурного коду. Так, наприклад, фразеологізми *зміряти очима (оком, поглядом)*; *міряти очима з ніг до голови* означають «оглядати кого-, що-небудь, вдивляючись або оцінюючи» [5, с. 267] і репрезентують архетипні уявлення людини про її вертикальне положення, розміщення у просторі. Цілісне сприйняття силуету тіла зумовлене метонімічним прийомом: суцільне вимірювання індивіда здійснюється завдяки невід'ємним його частинам, що являють собою еталони, міри вертикальної протяжності, [2, с. 239], які проілюстровано лексемами *ноги, голова*. Окрім того, звернімо

увагу й на стереотип зорової поведінки, зафіксований аналізованими миремічними фраземами. Позаяк опис ситуації, у якій комунікант оглядає опонента й оцінює його, узгоджується зі стійким уявленням про зразок дій у подібних обставинах, правомірно стверджувати про культурну детермінацію невербальної комунікативної програми. На окремий коментар заслуговує й семантичний обшир сталого вислову української мови, адже ФО демонструє емоційне ставлення до адресата, функціонуючи у значенні «дивитися на кого-, що-небудь, виражаючи певні емоції (перев. негативні)» [5, с. 267]. У лінгвопросторі російської культури натрапляємо лише на один фразеологізм *мерить глазами [взглядом]* – «пристально, как бы оценивая, оглядывать» [7, с. 242], що не виявляє метафоричної близькості до емоційних переживань і пов'язаний винятково з перцептивними властивостями мовців.

Із кількісною перевагою в українській лінгвокультурі діяльність органа зору, здебільшого рухи очима, напруження очей репрезентують такі ПФО: *обертати [свої] очі (погляд, зори)* [5, с. 447]; *поводити (повести) очима (оком, поглядом)* [5, с. 526]; *метнути очима* [5, с. 386]; *пробігти очима* [5, с. 571]; *стрибати очима* [5, с. 697]; *окидати оком (очима, поглядом)* [5, с. 462]; *втупити очі (зір, погляд)* [5, с. 138]; *тримати на оці* [5, с. 722]; *тримати на мусці (на прицілі)* [5, с. 722]; *затримується погляд* [5, с. 527]; *полоснути поглядом* [5, с. 539]; *охопити оком* [5, с. 471]. Натомість у російській лексикографічній праці натрапляємо на вислів *навострить глаза (глазки)* [7, с. 260], не характерний для україномовного вжитку.

Відмінність номінації когнітивні процесів у близькоспоріднених мовах помічаємо в таких ПФО: укр. *сковзати очима (поглядом)* – «мимохідь дивитися на кого-, що-небудь» [5, с. 658]; рос. *краем глаза* – «мельком, очень краткое время (видеть что-либо)» [7, с. 210].

В іншому разі фіксуємо розширення семантики українського паралінгвального вислову до двох витлумачень, причому друге демонструє зв'язок пізнавальної та емоційної сфери життя українців, а саме: *одним оком* зі сл. *поглядати, дивитися, глянути, заглянути* і т. ін. 1) трохи, побіжно, між іншим і т. ін.; 2) без поваги; зверхньо, непривітно і т. ін. [5, с. 625]. У вислові російської мови *хоть (хоть бы) одним глазком (глазом)* наявні підсилювальні частки й лише часткова відповідність значення – «мельком (*посмотреть, взглянуть* и т.п. на кого-либо или на что-либо)» [7, с. 107].

В українському комунікативному просторі простежуємо незначну кількість ПФО на позначення слухових перцептивних дій. Наприклад: *вуха насторожилися* [5, с. 141]; *наставляти (нацуклювати, нацурювати) вуха (вуха)* [5, с. 426]; *вуха насторожі* [5, с. 140]; *розвішувати вуха (уха)* [5, с. 604].

Завдяки слуховому аналізатору мовець здатен зорієнтуватися в навколишньому середовищі, активізувати увагу й перетворити рецепторну інформацію на окремі фрагменти знань про світ. Національну специфіку вербалізації цього складного процесу з позиції компонентного складу

характеризує такий зіставний ряд ПФО: укр. *наставляти (націлювати, націурювати) вуха (вуха)*; рос. *нагострить [насторожить] уши* [7, с. 260]; білор. *навастрыць вушы (вуха)* [3, Т.2, с. 89]; *наставиць вушы* [3, Т.2, с. 118]; *натапырваць вушы, натапырыць вушы* [3, Т.2, с. 123].

У складі ПФО на позначення процесу мовлення цілком закономірним є функціонування фонаційних фразем, наприклад: *дерти мовчачка* [5, с. 194]; *роззявляти пащеку (пелюку)* [5, с. 609]; *цідити слова (слово за словом, слово по слову)* [5, с. 757]; *брати криком* [5, с. 41]; *рвати горло* [5, с. 595]; *розпускати голос* [5, с. 613]; *цідити крізь зуби* [5, с. 757]; *крізь зуби* [5, с. 274].

Культурну конотацію фонаційних ФО, які характеризують мовчання, можемо прослідкувати завдяки словам-компонентам, співвіднесеним із предметним культурним кодом, як-от: *брати язика на гапличок* [5, с. 43]; *набирати води в рот* [5, с. 415]. Мовець існує у власноствореному інформаційному середовищі – у світі предметів і явищ, які є знаками й у яких закодовано різноманітну інформацію. Наприклад, лексема *гапличок* ← *гаплик* позначає «металева зачіпка, що пришивається проти петлі до одягу і служить застібкою» [1, с. 222] і позначає предметно-костюмний субкод культури [4, с. 122]. Інша ілюстрація фіксує лексему *вода*, що являє собою природно-стихийний субкод [4, с. 123] і засвідчує стереотипність сприйняття дійсності. Вочевидь образ ситуацій мовчання в ПФО узгоджується зі стійким уявленням про образ дії: при наявності в роті сторонніх речовин індивід дійсно втрачає здатність говорити.

На окреме коментування заслуговують фонаційні ФО, що ілюструють гучність вимови, а саме: укр. *на високих нотах* – «підвищеним голосом від обурення, незадоволення, радості і т. ін.» [5, с. 422]; білор. *на высокіх нотах (на высокоай ноце)* гаварыць, пагаварываць – «вельмі гучна, нядобразычліва» [3, с. 150]. Як бачимо, аналізовані лінгвоодиниці мають ідентичну структурну композицію, проте різняться за значенням у зв'язку з набуттям українською ПФО додаткових семантичних відтінків. Співрозмовник може підвищувати голос під час переживання негативних і позитивних емоцій; у витлумаченні білоруської ФО вказано тільки недоброзичливі емоційні переживання.

Отже, як свідчить фразеологічний матеріал, процеси пізнання світу органами чуття є найпоказовішими для мовної концептуалізації (зір, слух). В етнокультурному аспекті ці паралінгвальні сталі вислови відзначені вагомим потенціалом, імплікують національно марковані смисли, породжені особливостями оцінного сприйняття життєвих реалій, комунікативних ситуацій. У результаті зіставлення фразем близькоспоріднених мов констатуємо посилену схильність українців до емоційно-сислового переживання дійсності. Заявлена лінгвальна проблема потребує подальшого ґрунтовного дослідження й у зв'язку когнітивно-емоційної сфери з формуванням рис національного характеру.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.–Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.
2. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия : [курс лекцій] / Виктория Владимировна Красных. – М. : ИТДК «Гнозис», 2002. – 284 с.
3. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы : у 2-х т. / І. Я. Лепешаў. – Мінськ : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т 1. – 672 с. ; Т. 2. – 704 с.
4. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови : етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : [монографія] / Любов Василівна Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
6. Сопова И. В. Фразеологические единицы : связи языка, культуры и мышления / И. В. Сопова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2011. – № 1 (13). – С. 173–178.
7. Фразеологический словарь русского языка (свыше 4000 слов. статей) / [под. ред. А. И. Молоткова]. – [2-е изд., стереот.]. – М. : Советская Энциклопедия, 1968. – 543 с.
8. Эмирова А. М. Избранные научные работы. К 75-летию со дня рождения и 52-летию научной, педагогической и общественной деятельности / Адиле Мемедовна Эмирова. – Симферополь : КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2008. – 366 с.